

Zemědělská výroba na území ČSSR v 6.–10. století

BOŘIVOJ DOSTÁL

Zemědělství zaměřené na rostlinnou a živočišnou produkci bylo základním a určujícím výrobním odvětvím Slovanů na našem území v 6.–10. století. Jiná hospodářská činnost orientovaná bezprostředně na získávání obživy jako lov, rybolov, včelařství a sběr měla jen doplňkový ráz. Na rozvoji výrobních sil a na velikosti nadproduktu v zemědělství byl závislý vývoj řemesel, vzrůst intenzity obchodních transakcí, vznikání městských útvarů, prohlubování majetkové a třídní diferenciaci společnosti i geneze raněfeudálních států.

Písemné prameny o slovanském zemědělství od 6. stol. výše (a částečně i z dob starších) shrnul L. Niederle.¹ Avšak ty zprávy, které lze vztáhnout na naše území, jsou velmi skrovné a pozdní. Pro ilustraci stavu zemědělské výroby na našem území lze s jistou rezervou použít zakládací listinu kláštera kremšmünsterského z r. 777, v níž se mluví o stálých (?) polích Slovanů v samé blízkosti kláštera a o jejich orání;² situace v blízkém Podunají se patrně příliš nelišila od poměrů u nás. Přímou k našemu teritoriu se vztahuje teprve zpráva Ibrahima ibn Jakuba z počátku 2. pol. 10. století o tom, že Čechy byly bohaté obilím nejvíce ze všech zemí severu, že se zde selo v létě a na jaře a sklízela se dvojitou úrodou.³

Bližší charakteristiku zemědělské výroby v 6.–10. stol. na území ČSSR lze tedy podat jen na základě archeologických pramenů, přesněji na základě dat získaných archeologickými výzkumy a vyhodnocených vedle archeologů zejména paleobotaniky, paleozoology, ekology aj. Svědectví vlastních archeologických pramenů v této oblasti není totiž přímočaré a jednoznačné. Jejich všestrannou interpretaci lze srovnat s řešením rovnice o mnoha neznámých, vyžaduje speciální zaměření na dané otázky a smysl pro kombinaci indicií z různých oblastí vědeckého bádání. Přesto zůstávají některé závěry v poloze značně diskutabilní (např. otázka zemědělského systému, stanovení velikosti území potřebné k výživě člověka zemědělsky vypěstovanou rostlinou potravou, konkrétní konstrukce oradel aj.).

Ve svém příspěvku mohu pouze referovat o stavu studia daného problému. Přehled mi usnadňuje skutečnost, že staroslovanským zemědělstvím v Československu se zabýval v r. 1949 J. Filip,⁴ zemědělství v Čechách na počátku feudalismu se věnovala M. Beranová v r. 1963,⁵ obilnářství v českých zemích, které bylo podstatnou součástí zemědělské produkce, popsal v r. 1958 J. Kudrnáč,⁶ a zemědělství na Slovensku v 9.–11. stol. zpracoval A. Habovštiak v r. 1965.⁷ Různými dílčími otázkami zemědělské výroby se pak ve svých studiích sou-

stavně zabývali M. Beranová a J. Kudrnáč,⁸ a to buď ve stejném nebo širším časovém a geografickém měřítku než je tomu v mém příspěvku. Třeba konstatovat, že od vytištění citovaných prací sice vzrostla kvantita nálezů a pozorování, nezměnila se však podstatně kvalita našich poznatků. Tyto skutečnosti mi dovolují nezacházet do podrobností, provést výběr dílčích otázek, o nichž budu pojednávat, a přizpůsobit jej tematicky těm problémům, jimž bude z větší části věnována tato konference.⁹

Priorita zemědělství ve výrobní činnosti Slovanů

Přesný obraz hospodářství Slovanů přicházejících na naše území v průběhu 5.–6. stol. neznáme. Na základě nálezů hliněných votivních předmětů (sošky čtvernožců – skotu, koní, rohatých hlaviček býků, ptáků, sedel, lidských postav, luků aj.) v nálezovém celku s nezdobenou časněslovanskou keramikou 5. až 1. poloviny 6. stol. z Mikulčic byl vysloven názor o pastevecko-zemědělském způsobu života expandujících Slovanů, o jejich vojenských družinách vybavených osedlanými koni atd.¹⁰ – názor, který napovídá, že zemědělství u těchto expandujících skupin nehrálo rozhodující roli. Citované závěry by byly v souladu se zprávou císaře Leona (6. stol.) o Slovanech přicházejících na Balkán, že se neradi zanášeli rolnickými pracemi oblíbenější si volnější způsob života.¹¹ Jak uvedený archeologický objev, tak písemná zpráva zřejmě odrážejí situaci vojensky organizovaných složek společnosti a nejsou typické pro život řadového obyvatelstva.

Slovanští osídlenci, kteří se ještě zcela nevymanili z prvobytně pospolných organizačních forem charakterizovaných rodově občinovými svazky se po kritickém období přesunu, kdy mohlo dojít k netypickým formám hospodaření, nutně museli orientovat na zemědělské zdroje obživy. Vždyť Slované byli již v pravlasti zemědělci a jejich expanzi lze chápat v souvislosti s jejich způsobem hospodaření a se sociálně-ekonomickými změnami v jejich společnosti.¹² Šlo vlastně o rozsáhlý kolonizační proces srovnatelný s kolonizací 13. stol. Odvěký způsob získávání obživy Slované na našem území obohatili absorbováním tradic a vymožeností zemědělství keltského, germánského a provinciálně-římského.¹³ Dokladem priority zemědělství v hospodaření Slovanů přicházejících do našich zemí je mapa nalezišť s časněslovanskou keramikou, která se koncentruje do nejúrodnějších nížinných oblastí při vodních tocích.¹⁴ Dále o tom svědčí dosud nedostatečně probádaný styk se starším obyvatelstvem germánským a snad i jinými aborigeny (Březno, Zlechov aj.);¹⁵ kdyby měli Slované jinou ekonomiku než původní obyvatelstvo, mohli by vytvořit jiné sídlištní areály, jak tomu bylo např. u zemědělských a pasteveckých kmenů v eneolitu.

Zemědělský systém

uplatňovaný Slovanů na našem území v 6.–7. stol. rovněž neznáme. Chybí nálezy obilovin a přimísených plevelů, z nichž by se dalo uvažovat na dobu výsevu. Jediný depot obsahující i zemědělské nástroje z Let¹⁶ dává malou představu o úrovni zemědělské techniky a ta ostatně není pro zjištění zemědělského systému rozhodující. Kontakt přistěhovalých Slovanů se starším obyvatelstvem nasvědčuje že žďárový systém, ač nejstarší, sotva byl výlučný, protože Slované zabírali půdu odedávna (od neolitu) zemědělsky využívanou. Proto se zdá být pravděpodobnější aplikace dlouhodobého úhoření přecházejícího místy v dvoupolní systém.¹⁷ Zda byl spojen s částečným posouváním sídel jak by tomu nasvědčoval nevelký počet nálezů v časněslovanských obydlích a větší množství

časněslovanských osad a pohřebišť (většinou malých) v nevelkých vzdálenostech od sebe, nelze jednoznačně rozhodnout. Žďárové zemědělství se přirozeně uplatňovalo při postupném rozšiřování sídlištní oikumeny, kterým se prakrajina přeměňovala v kulturní krajinu.

Pro období 8.–10. stol., z něhož je známo značné množství zemědělských nástrojů, zejména v depotech, svědčících o pokroku v zemědělské technice, a na základě počátečních výsledků studia plevelů, se původně uvažovalo o běžném rozšíření dvoupolního a trojpolního systému.¹⁸ M. Beranová však na základě studia oradel (převaha plazového rádla v časném středověku), plevelů (dokazujících v celém 8.–9. stol. výskyt nově získaných polí na starém sídelním území) a stavu dobytka (který byl poměrně vysoký a vyžadoval množství vhodných pastvin) došla k závěru, že časněstředověký zemědělský systém našich Slovanů vlastně neznáme; že sice bylo asi známé střídání ozimu, jaře a úhoru, ale nebylo pravidelné a závazné pro celou ves a nepřevládalo na většině obdělávané půdy. Snad tak byla obdělávána jen blízká pole, zatímco na vzdálených se více úhořilo – zkrátka kolektivní trojpolní systém nepřevládl.¹⁹ Šlo tedy o volnou kombinaci různých zemědělských systémů.

Zemědělská technika

je poznávána především z depotů železných předmětů, kterých bylo na našem území objeveno kolem padesáti.²⁰ Z toho 5 patří starohradištnímu období (Lety, Gajary I, II, Moravský Ján, Prachov), 6 je datováno rámcově do 8.–9. stol. (Brankovice, Ivanovice, Oslavany, Semice, Smolenice, Hrádek) a přes 30 jich patří středohradištnímu období (9.–1. pol. 10. stol.).²¹ Zemědělské nástroje jsou v nich v absolutní převaze před užitkovými předměty, řemeslnickými nástroji, zbraněmi a výstrojí. Mezi zemědělskými nástroji převažují srpy (kolem 70), kosy (téměř 30), pak radlice (rovněž kolem 30), krojidla (15), motyky a motyčky (přes 10), vinařské nože (3). Pokud bychom připočetli hrobové nálezy srpů, změnila by se výrazně proporce jejich zastoupení, avšak ojedinělé nálezy zemědělských nástrojů ze sídlišť by asi celkové proporce nezměnily.

Na základě výskytu asymetrických radlic a krojidel v nálezech 8.–9. stol. dospěla M. Beranová k názoru, že se již tehdy začal v části našeho území (Morava a Slovensko) používat lehký pluh.²² Usoudila však, že neměl v zemědělské technice rozhodující úlohu a že orba s ním byla jen mělká stejně jako tehdy běžnější orba s plazovým rádlem s velmi malými radlicemi. Používalo se i vyspělejší rádlo s krojidlou a s dvěma odhrnovačkami, ale nepřevládlo. Mělká orba s jednoduššími oradly mohla být při dostatku půdy, jenž jí dovoloval delší dobu odpočívání, výhodnější a výnosnější než orba těžkým a nedokonalým pluhem. Déle odpočívající půda dávala vyšší úrodu, byla méně zaplevelena a dala při obdělávání méně práce.²³

Poznatky o žňových nástrojích,²⁴ ať máme na mysli obilní srpy nebo krátké kosy používané při kosení trávy a hrající tudíž úlohu při vytváření zásob píce pro zimní odchov dobytka, nedoznaly kromě zmnožení nálezů nové kvality.

Dále se pokročilo v otázce studia žernovů díky petrografickým rozborům prováděným týmem J. Štelcla, které již poskytly pozoruhodné výsledky.²⁵ Nesporně zajímavý poznatek V. Hrubého o používání zrnotěrek ještě v hradištním období²⁶ nedoznal zatím potvrzení doklady z jiných nalezišť, což však může být dáno jen stavem výzkumu.

O pekáčích, v jejichž typologii a datování nedošlo od dob jejich zpracování L. Skružným²⁷ ke změnám, se dnes ve zvýšené míře uvažuje v souvislosti se

skladováním a sušením obilí, zejména na základě objevů J. Herrmanna v Tor-
nově.²⁸

Pokud jde o skladování obilí v jámách-obilnicích, sotva lze kromě některých pochybností²⁹ něco přidat k závěrům, které z jejich studia učinil J. Kudrnáč, ať už máme na mysli jeho přednosti³⁰ nebo výpočty pro velikost obdělávané plochy či hustotu obyvatelstva.³¹ Výskyt obilnic v Čechách registroval uvedený autor;³² další byly později objeveny v Březně a v Bylanech.³³ Na Slovensku jsou zaznamenány z časněslovanského období v Siladicích,³⁴ z velkomoravského období v Nitře a Bíni,³⁵ na Moravě ve Starém Městě, Sadech, Zlechově,³⁶ Troubsku³⁷ a v Břeclavi-Pohansku.³⁸ U moravských nálezů hradištních obilnic je zajímavá otázka jejich proporcí sledovaná V. Hrubým a svědčící o používání konstantních mír při jejich budování.³⁹ Na Pohansku je zajímavé, že obilnice jsou tam poměrně malé (což souvisí s úrovní hladiny spodní vody) a pojí se jen s časněslovanským obdobím, zatímco v období velkomoravském, v areálu tamějšího velmožského dvorce, se nepoužívají; zřejmě byla dána přednost jiným způsobům skladování obilí ve větších rozměrech v nadzemních sýpkách.

Obilniny a jiné zemědělské plodiny

Z venkovských zemědělských osad, jako ostatně z jiných typů sídlišť zkoumaného období, máme jen málo nálezů obilovin a jiných plodin. Jejich rozbo-rem se soustavně zabývají Z. Tempír, Z. Dohnal a E. Hajnalová.⁴⁰ K dispozici jsou nálezy z Března, Z Děvínské Nové Vsi, Klučova, Bylan, Pobedimi, Nitry, Bojnic, Zemplína, Děvina, Starého Města a z Mikulčic. Doložena je pšenice (7×), ječmen (5×), proso (5×), žito, oves, hrách, vikev (3×), ojedinele jetel, čočka, rožka, len. Mezi publikovanými údaji z Mikulčic jsou uváděna semena okurek, pecky slívy, švestky, broskve a vinné révy.⁴¹ Pěstování vinné révy v prostředí velkomoravských hradišť je doloženo též nálezy vinařských nožů.⁴² Nálezy semen kulturních plodin jsou provázány nálezy semen plevelů, které jsou zvláště důležité pro úvahy o zemědělském systému, jak bylo uvedeno výše.

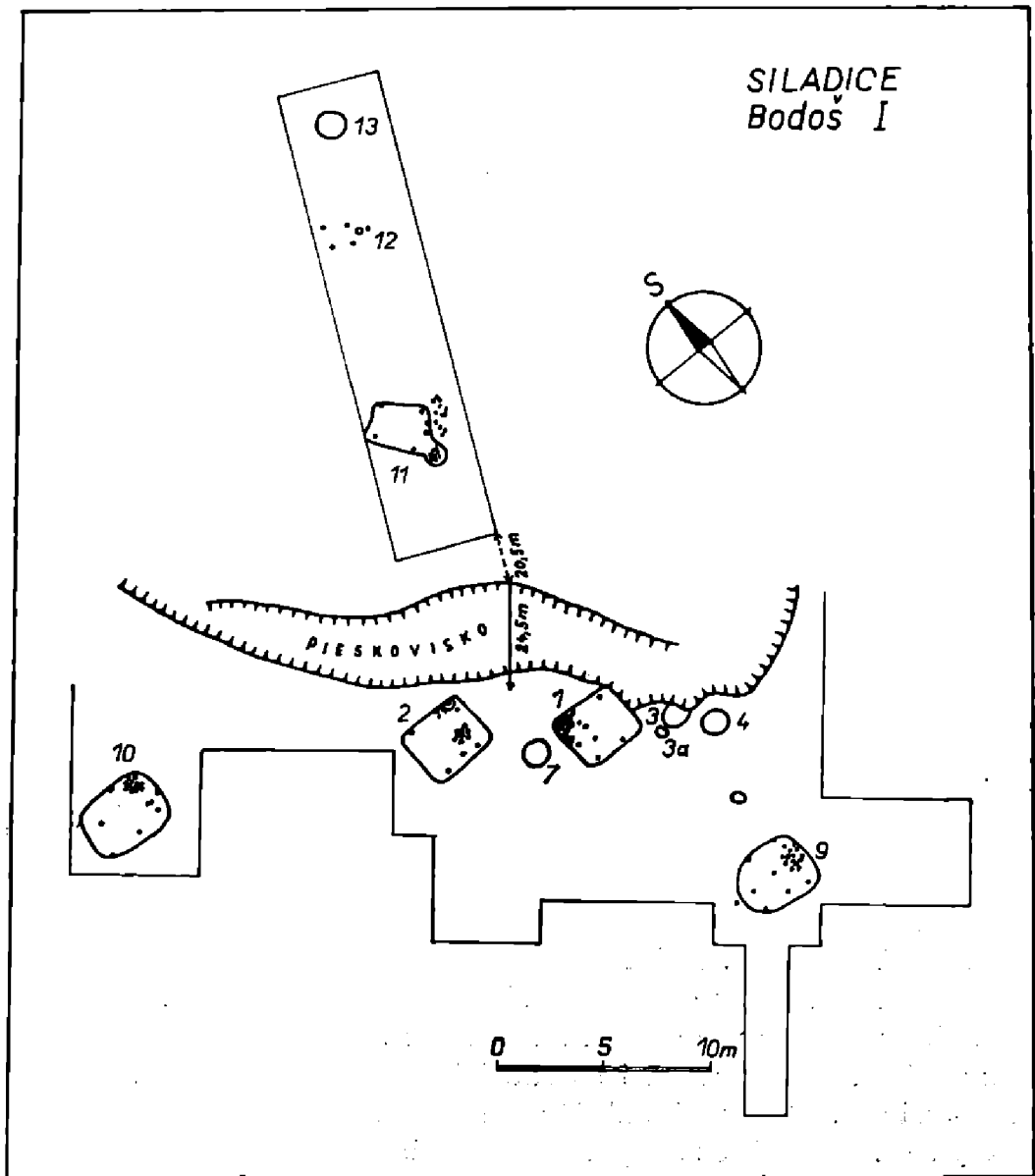
Zhodnocení těchto nálezů je záležitostí specialistů. Jsou pouze ilustrativní, nesoustavné. Z hlediska archeologa mohou jen říct, že by bylo velmi žádoucí, aby se jejich získávání věnovala náležitá pozornost. Jsem si ovšem plně vědom, že to je záležitost zvýšených nákladů, sil a zařízení.

Zemědělská sídliště a jejich půdorys

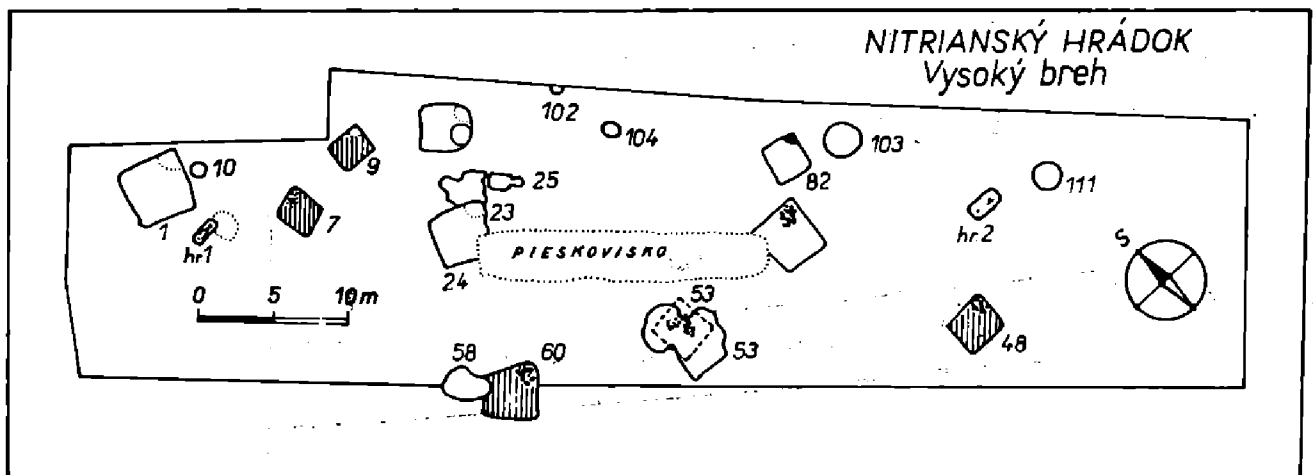
O časněslovanských osadách, kterých bylo registrováno na našem území kolem půl stovky (dílní soupisy jsou jen pro Moravu a Slovensko, z Čech jsou publikovány jen orientační údaje),⁴³ se můžeme domnívat, že byly v téměř plném rozsahu zemědělské. Zemědělství hrálo zřejmě podstatnou roli i u nechráněných osad starohradištních a velkomoravských, i když v některých případech u nich mohla nabývat na významu i funkce řemeslně-výrobní, obchodní, vojenská apod.⁴⁴ Konkrétní představu o tom ovšem bude moci dát až jejich rozvinutý výzkum.

Zatím je závažnější fakt, že nechráněná venkovská sídliště, ať už byla výlučně zemědělského rázu nebo nabývala i jiné rysy, jsou známa většinou jen z nesystematicky prováděných povrchových sběrů nebo z drobných záchranných výzkumů, při nichž byl otevřen jen nepatrný počet objektů, mnohdy netypických, takže o celkovém půdorysu osady, ať časněslovanské nebo velkomoravské, nemáme dostatečnou představu.

Z časněslovanského období bylo prozkoumáno větší množství obydlí v Si-

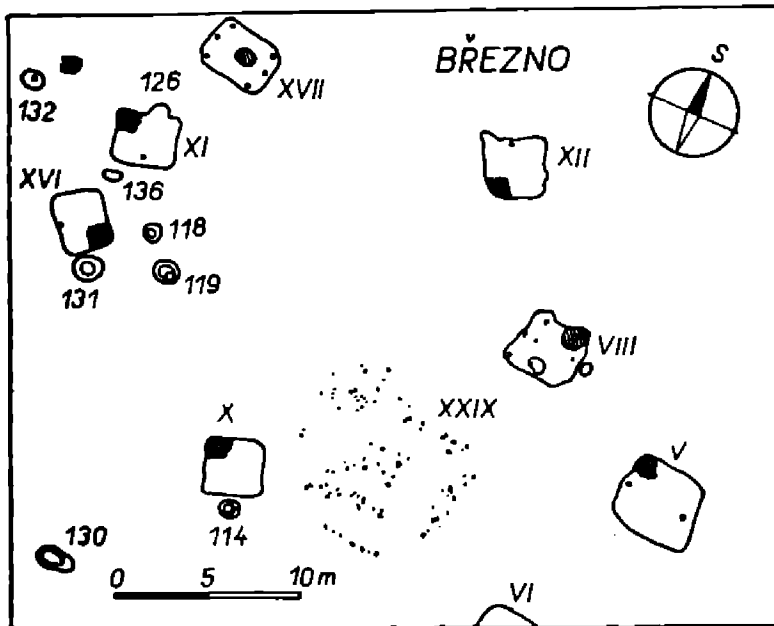

Obr. 1. Siladice. Bodoš I. Časňoslovanské sídlisko. Podle D. Bialekové.

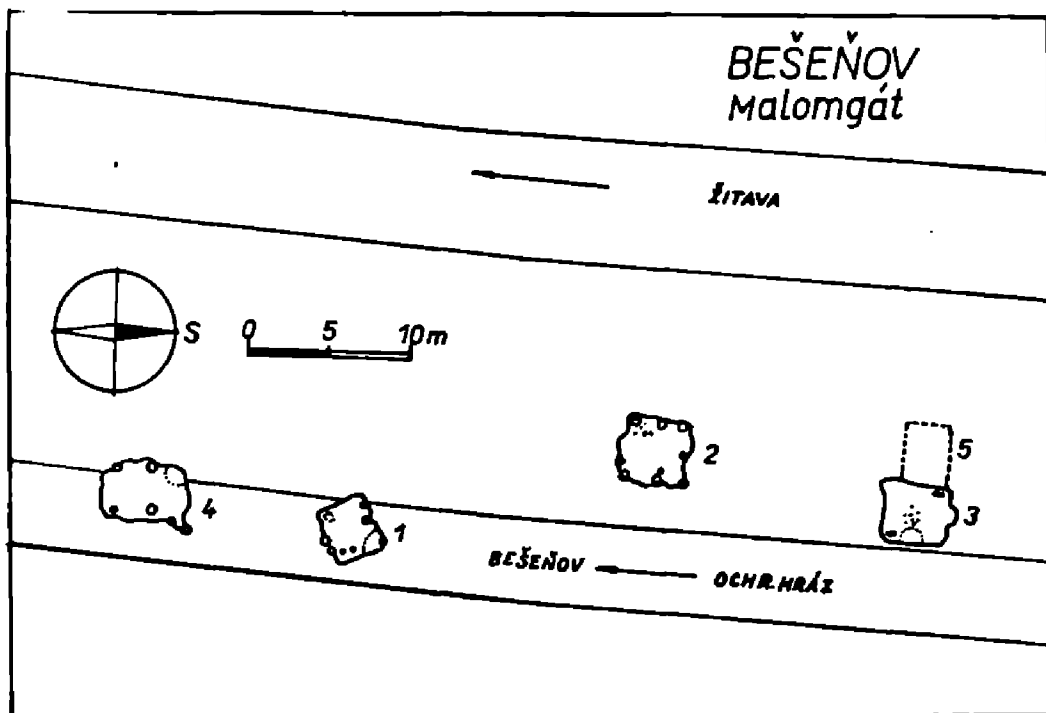
Obr. 2. Nitrianský Hrádok. Vysoký breh. Časňoslovanské (svise šrafované) a středohradlištní objekty. Podle D. Bialekové.

ladicích (5 obytných zemnic, 1 nadzemní stavba, 5 jam),⁴⁵ v Nitranském Hrádku (4 obytné zemnice),⁴⁶ ale na představu o celkovém půdorysu osady to nestačí. Stejně je tomu i u časněslovanského sídliště z Přítluk, které dosud nebylo publikováno.⁴⁷ O sídlišti v Děvinské Nové Vsi (18 zemnic, 8 jam) soudí J. Eisner, že bylo rozptýleného typu;⁴⁸ jeho výzkum však byl nesoustavný a tudíž i závěry

Obr. 3. Březno. Část časněslovanského sídliště. Podle I. Pleinerové. Mřížované – kamenná pec; svíslé šrafování – ohniště.

o jeho půdorysném typu jsou jen hypotetické. Výjimkou je jediná systematicky zkoumaná časněslovanská osada v Čechách – Březno, kde 10 polozemnic s pražským typem a 21 současných polozemnic s keramikou období stěhování národů vytváří rozmístěním objektů na obvodu nedovřeného kruhu návesní typ osady.⁴⁹ K stejnému typu patřila i slovanská osada s keramikou pražského typu v Desau-Mosigkau.⁵⁰ Starší sídliště ve Zlechově by ukazovalo na rozptýlený typ osady se shluky objektů; plán zatím nebyl publikován.⁵¹

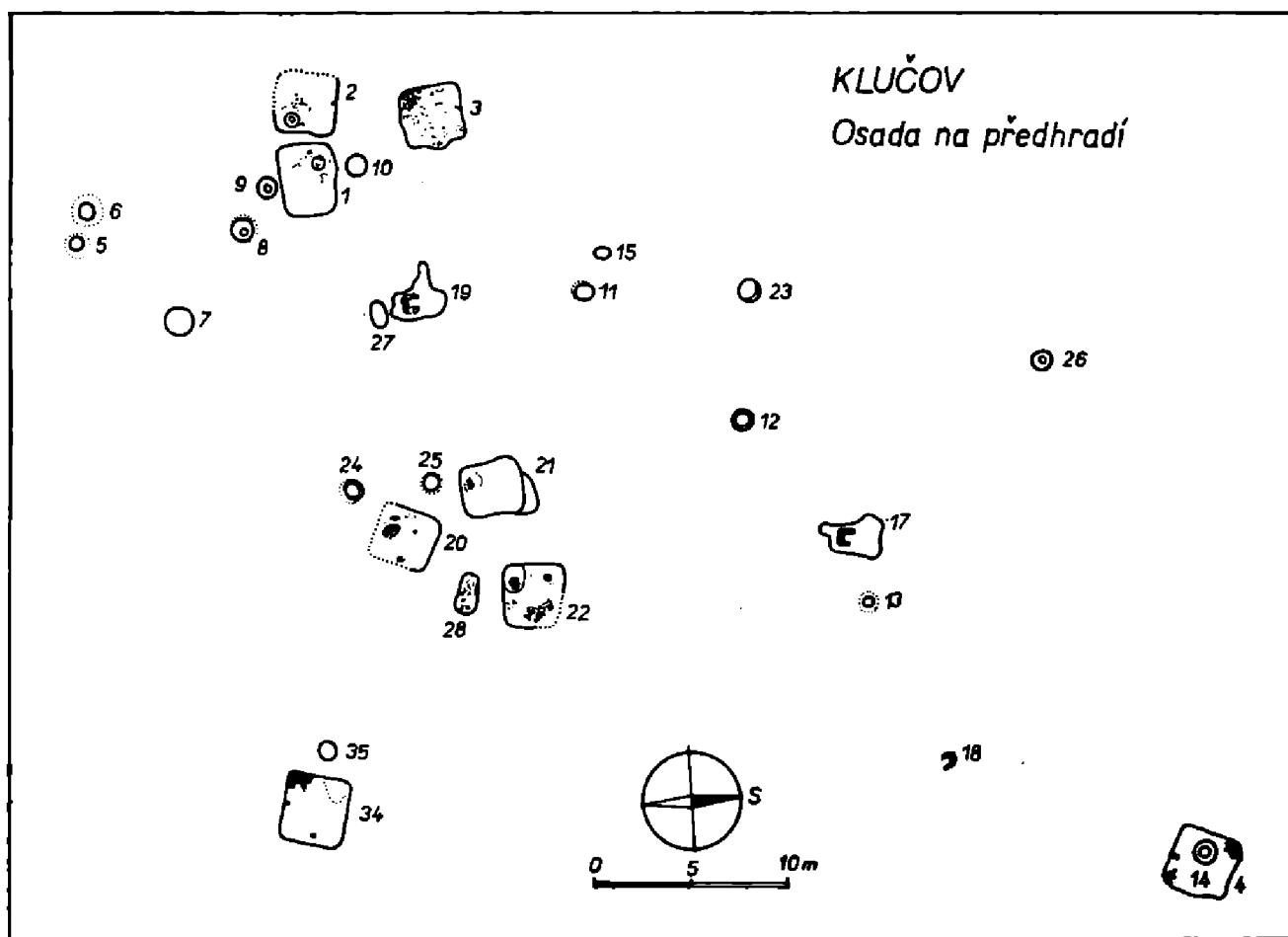

Obr. 4. Bešeňov. Malomgát. Část středohradlištní osady. Podle D. Bláskové.

O nic lepší není situace ve výzkumu nechráněných osad z období velkomoravského případně jej těsně předcházejícího či následujícího. V Čechách⁵² je to část citovaného sídliště z Března s 22 stavbami z 8.–10. stol., o níž I. Pleinerová uvádí, že ve střední a západní části měla snad ráz návesní, zatímco ve východní části měla uspořádání řadové.⁵³ Na Moravě jediným soustavně zkoumaným sídlištěm z tohoto období je lokalita „Dolní Kotvice“ u Uherského Hradiště-Sadů prokopávaná V. Hrubým a K. Marešovou. Nejde o výlučně zemědělskou osadu a zatím je prozkoumána jen její malá část; z toho důvodu by nebylo možné se vyslovit k její celkové půdorysné dispozici, i kdyby byl publikován plán.⁵⁴ Na Slovensku bylo částečně prozkoumáno několik velkomoravských osad: Nitranský Hrádok (6 obydlí), Bešeňov (5 obydlí), Slovenské Ďarmoty (5 objektů), Hnojné (13 obydlí, 4 hospodářské objekty, jámy), několik osad v okolí Pobedíma,⁵⁵ k našemu účelu lze použít celkových plánků dvou lokalit. V Nitranském Hrádku mohlo jít o rozptýlený typ osady, v Bešeňově o typ řadový. Zřejmě tyto osady má na mysli B. Chropovský, když mluví o rozptýleném typu osad a o ulicovkách na Slovensku doby velkomoravské,⁵⁶ nebere-li ovšem v úvahu i ulicové uspořádání sídlištních objektů na předhradí hradiška na Martinském vrchu v Nitře,⁵⁷ u nichž je však zdůrazněn jejich řemeslný charakter.

Jestliže právem konstatujeme, že výzkum nechráněných osad z 6.–10. stol. je nedostatečně rozvinut, vyvstává otázka, zda nám nemůže přinést nové poznatky o zemědělských osadách poměrně rozvinutý výzkum hradišť. Většina hradišť totiž vzniká až v průběhu 9. stol. a při jejich výzkumu jsou zachycovány objekty časněslovanské i středohradištní.

Zemědělskou osadu představuje vlastně osídlení na klučovském předhradí, kde se nacházelo 10 z 13 celkem zjištěných zemnic a 15 ze všech 61 obilnic;

Obr. 5. Klučov. Část starohradištní osady na předhradí překrytá později opevněním. Podle J. Kudrnáče.

opevnění předhradí část těchto zemnic překrývalo a šlo tedy vlastně ve starší fázi o nechráněnou osadu.⁵⁸ Též některé osady v areálu Starého Města označuje V. Hrubý za zemědělské (část osady I a III, osada II, VII, VIII); součástí opevněného městského areálu se staly mnohdy až na sklonku své existence.⁵⁹ Na Pohansku u Břeclavi pochází bezpečně z doby před založením hradiska část časněslovanské osady zachycená při výzkumu tamějšího velkomoravského velmožského dvorce a další úsek časněslovanské osady zachycený v r. 1974 v lesní školce. Též některé zdejší středohradištní objekty mohou pocházet z doby před založením hradiska. Púdorysné plány zachycených částí časněslovanských a velkomoravských osad nasvědčují, že mohlo jít v obou obdobích o návesní typ osad;⁶⁰ před dokončením výzkumu by však bylo kategorické tvrzení předčasné.

Lze tedy shrnout, že výzkumy prokázaly v 6.–10. stol. existenci návesního typu osady, v 8.–10. stol. pak k nim přibývá i typ rozptýlený a řadový, případně ulicový. Platnost tohoto závěru je ovšem omezená nedostatečným rozsahem výzkumu.

Rozlišení usedlostí v rámci celkového púdorysu osady je v období 6.–10. stol. problémem.⁶¹ U publikovaných púdorysů osad (Březno, Siladice, Klučov, Bešeňov) jsou vedle polozemnic s otopnými zařízeními jen drobné jámy (některé z nich – obilnice), z jejichž kombinace by se sotva dala utvořit podoba usedlosti. Též představa usedlosti tvořené 2–3 obytnými polozemnicemi umístěnými v těsné blízkosti (Klučov, Siladice, Březno) se zdá být neúplná; nabízí se spíš výklad, zda nejde o obytnou část usedlosti velkorodiny.⁶² Lépe by už představě usedlosti odpovídalo uskupení 1 obytné a několika zahlobených hospodářských staveb (bez ohnišť) a jam, jak je známa z některých osad Starého Města (např. osada I: obj. 28 + 29, 30, 31, 32; obj. 4 + 1, 2, 3, 27, 43 aj.),⁶³ ale zde si nejsme jisti, zda jde v pravém slova smyslu o zemědělskou osadu. Jen zčásti použitelné jsou pro náš účel i příklady z Břeclavi-Pohanska, pokud je lze vztáhnout na dobu před existencí hradiska. Jak v časněslovanském tak ve středohradištním období zde usedlosti tvoří uskupení zahlobeného obydlí s otopným zařízením, nadzemní kúlová stavba bez otopného zařízení a jámy hospodářského účelu; ve středohradištním období bývá někdy taková skupina staveb oddělena od ostatní plochy palisádovým žlábkem po oplocení.⁶⁴

Velmožské dvorce

S otázkou zemědělské výroby a zemědělských usedlostí souvisí otázka velmožských dvorců, kterou se u nás v rámci velkomoravského období poprvé zabýval V. Hrubý.⁶⁵ Zdá se, že velmožské dvorce byly v 9.–10. stol. jednou z forem raněfeudálního sídla, které bylo nerozlučně spjato s hospodářskou usedlostí velmože, tvořící jádro jeho velkostatku. Klasický příklad takového dvorce srovnatelného v mnoha směrech s karolinskou curtis se podařilo prozkoumat na Pohansku u Břeclavi.⁶⁶ Šlo o čtvercovitý sídlištní útvar rozkládající se na ploše 1 ha, ohrazený dřevěnou palisádou, s kostelem a pohřebištěm se silně diferencovanou výbavou hrobů, se zvlášť odděleným areálem vlastního sídla a s větší částí hospodářskou, pokračující i za palisádovým opevněním. Celkem bylo v prostoru dvorce a v jeho těsné blízkosti (a ve funkční souvislosti) na 60 staveb vedle několika jam (dalších 50 objektů s ním časově nesouviselo – byly vesměs časněslovanské). Zatímco vně dvorce byly stavby převážně zahlobené, obytného, hospodářského i dílenského rázu, uvnitř dvorce byly téměř výlučně stavby nadzemní – vedle roubených staveb s podezdívkami, maltovými podlahami a různě upravenými otopnými zařízeními vlastního sídla – velké kúlové stavby specifické konstrukce s pletenými stěnami v hospodářské části. Zůstanu pouze

u tohoto poukazu na bohatou konstrukční a funkční (i když ne vždy jasnou a průkaznou) diferenciaci staveb, aniž se budu zabývat jejich stratigrafií, vývojovými fázemi dvorce apod., co již bylo dílčím způsobem zčásti publikováno a dnes je zveřejněno i v monografické formě.⁶⁷

Nedá se přirozeně zjistit, zda sám velmož se ve své vlastní režii zabýval zemědělskou výrobou, nebo zda jen u svého sídla shromažďoval výsledky produkce okolních zemědělských osad, které byly závislé na jeho ochraně a byly jeho majetkem. Nálezů zemědělských nástrojů z areálu dvorce není mnoho jako kdekoliv jinde, a ty, které se našly (motyky, srpy, vinařské nože) by nasvědčovaly spíše na zahradnickou a sadařskou úpravu okolí dvorce (pomoerium karolinských curtes), ponecháme-li stranou nálezy pekáčů a žernovů, které souvisejí až s konsumpcí obilí, dostávajícího se sem snad jen ve formě dávek. Jisté je, že v dvorci a v jeho okolí se pěstoval dobytek, jehož chov je v úzké souvislosti se zemědělstvím. Není doložen jen nálezy kostí v kuchyňském odpadu, ale i protáhlými obdélníkovitými zahlobenými stavbami vně palisádového opevnění, které zřejmě sloužily jako chlévy; a to nejen dle analogií z Berlína-Kaulsdorfu,⁶⁸ ale i dle toho, že se v nich našly celé nebo podstatné části koster domácích zvířat uhynulých při nějaké katastrofě.

Ať už hospodářský dvůr, který byl součástí velkomoravského velmožského dvorce na Pohansku, byl orientován na vlastní zemědělskou produkci či jen na shromažďování dávek, jisté je, že zde šlo o úzké spojení hospodářské a sídelní složky, tedy dvou součástí, které se v pozdějším vývoji začaly od sebe oddělovat. Počátek tohoto procesu začal snad již v 9. stol., kdy se objevuje jako příklad reprezentačního sídla s kostelem ve výšinné poloze objekt v Ducovém.⁶⁹

Obydlí a jiné stavby zemědělských sídlišť 6.–10. stol.

Charakteristickým zemědělským obydlím⁷⁰ časněslovanského i velkomoravského období jsou zemnice⁷¹ čtvercovitého tvaru o ploše 10–16 m², s kamennou pecí v rohu a s 2 kůly uprostřed protilehlých stěn (Březno, Břeclav-Pohansko aj.). Existují i varianty s ohništi v rohu, bez kůlových jamek (zejména Nitr. Hrádok, Zlechov, Klučov, Brno-Líšeň), se 4 jamkami v rozích (Zlechov, Siladice, Bešeňov) i s 9 jamkami rozmístěnými podél stěn a uprostřed (Siladice) nepočítáme-li četné atypické případy s nepravidelně rozmístěnými jamkami.

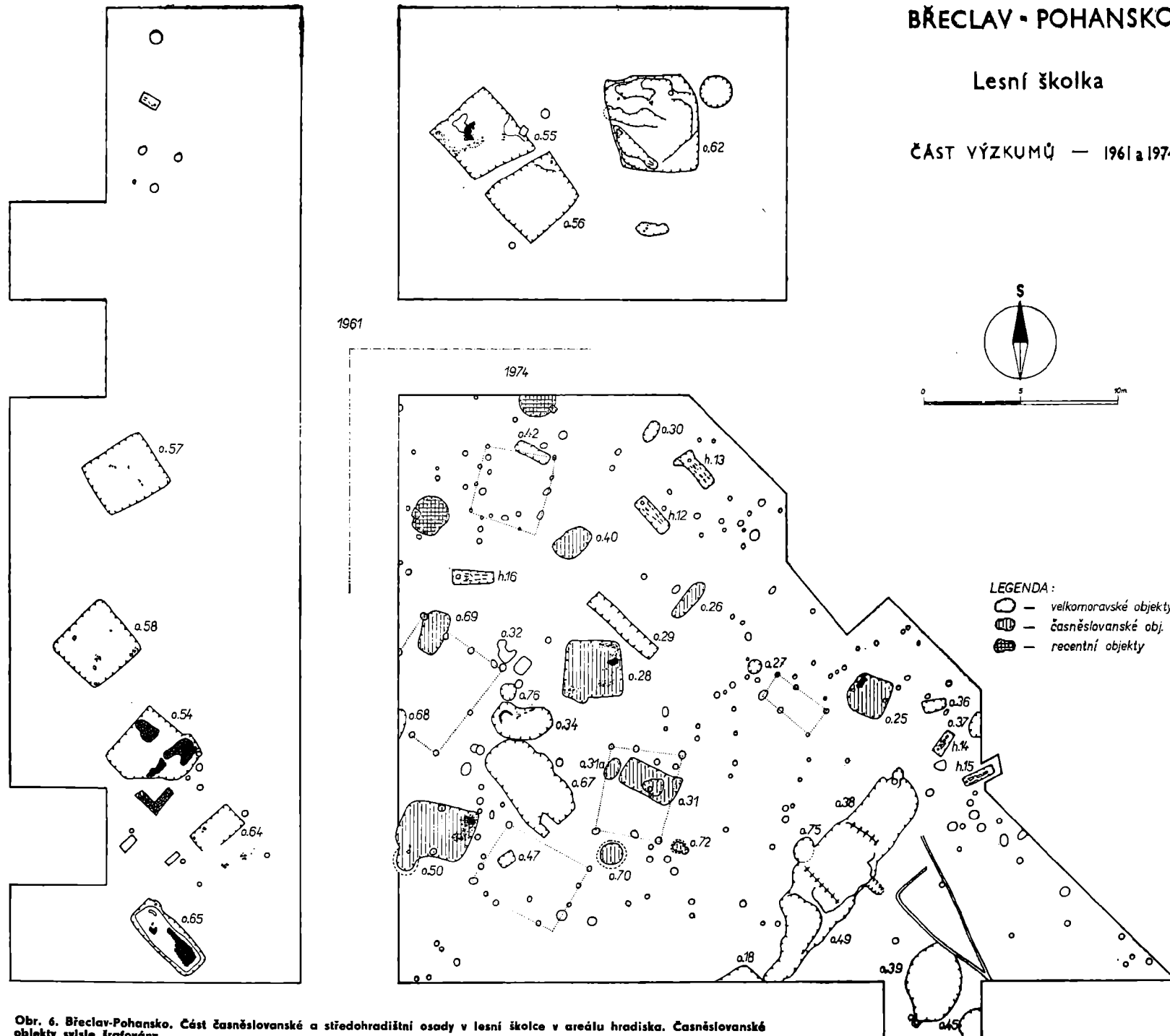
Již od časněslovanského období se objevují též povrchové domy (snad zahlobeny jen v humusu) vyznačené na podloží jen 2 jamkami po sochách, ruinami kamenné pece v předpokládaném rohu a nakupením kuchyňského odpadu na ploše objektu. Takový je časněslovanský objekt 75 z Břeclavi-Pohanska a velkomoravský objekt 52 z téže lokality.⁷² Podobné příklady, ovšem s ohništěm uprostřed, uvádí V. Hrubý ze Zlechova⁷³ a z velkomoravského období ze Starého Města.⁷⁴ Bez konstrukčních prvků byly tyto stavby zachyceny v horizontu 9. stol. v Bašovcích.⁷⁵ K této skupině nadzemních objektů vymezených čtyřmi kůly patří i obj. 12 ze Siladic.⁷⁶ Povrchové stavby vymezené jen mělce zahlobenou částí s kamennou pecí a méně jasně několika kůlovými jamkami na obvodu předpokládané stavby jsou známy z Klučova⁷⁷ a z horizontu 8.–10. stol. z Března.⁷⁸

Vedle čtvercovitých obytných zemnic se objevují už od starší doby hradištní a pokračují i ve velkomoravském období výrazně obdélníkovité obytné zemnice (Hnojné, Děvínské Jazero, Pobedim, Bašovce, Břeclav-Pohansko, Březno),⁷⁹ někdy poměrně malých rozměrů, takže se zdá, že byly součástí větší nadzemní stavby, po níž se nezachovaly stopy. Vyskytují se i obytné zemnice oválné – starohradištní i mladší (Děvínská Nová Ves, Somotor, Břeclav-Po-

BŘECLAV - POHANSKO

Lesní školka

ČÁST VÝZKUMŮ — 1961 a 1974

Obr. 6. Břeclav-Pohansko. Část časňeslovanské a středohradištní osady v lesní školce v areálu hradiska. Časňeslovanské objekty svísele křatovány.

hansko — obj. 66, 84 aj.),⁸⁰ které W. Szymański označuje jako II. typ zemnic a soudí, že jsou rozšířeny jen na území Polska.⁸¹

Za hospodářské jsou označovány stavby bez otopného zařízení, ať už zahloubené nebo povrchové. Zahloubené čtvercovité nebo obdélníkovité stavby se 4 kůly v rozích nebo 2–3 kůly po jedné straně interpretoval V. Hrubý jako dvoupodlažní kletě.⁸² Tento výklad se jeví jako velmi pravděpodobný. Mnohem složitější je otázka chlévů a kotců pro dobytek. Poměrně bezpečně tak lze označit protáhlé obdélníkovité nebo oválné zahloubené stavby s rampovitými vchody, s tmavou mastnou výplní a s malým množstvím nálezů, zejména pokud obsahují kostry uhynulých zvířat. Méně jistoty je již ve výkladu přístřešků a staveb vymezených pouze kůly; příklad takové stavby je uváděn z Hnojného.⁸³ Při výzkumu v Břeclavi-Pohansku se velmi často vyskytují v souvislosti s časněslovanskými i velkomoravskými zahloubenými obydlími též pozůstatky větších i menších kúlových staveb, jejichž půdorys je někdy velmi dobře rozlišitelný; v některých případech mohlo jít jen o kostru nezastřešené ohrady pro dobytek, jindy však šlo skutečně o stavbu kúlové konstrukce; o jejím účelu je ovšem těžké rozhodnout, i když její hospodářské využití jako stodoly, seníku, sýpky atd. se zdá být nejpravděpodobnější.

Nemělo by smyslu zabývat se zde otázkou různých drobných i rozsáhlých jam, které jsou neoddělitelnou součástí zemědělských osad, a jejichž problematika je stejná a vesměs stejně nejasná jak v obdobích 6.–10. stol., tak v období pozdějších.

Závěr

Závěrem ke svým glosám o zemědělské výrobě na našem území v 6.–10. stol., které zdaleka nevyčerpávají ani výčetem celou šíři problematiky, mohu konstatovat, že stále máme k řešení těchto otázek — snad s výjimkou běžných druhů zemědělské techniky — ještě málo pramenů.

Chybí jasnější představa o síti osídlení v jednotlivých časových fázích, o proměnách její hustoty a šíření, o umístění osad v terénu, ve vztahu k vodním tokům, k nadmořské výšce, k bonitě půdy atd. Chybí příslušné soupisy, plány a mapy. Překážkou je nedostatečný regionální výzkum, který může přinést výraznější výsledky jen tehdy, jde-li o soustavné několikaleté sledování menších oblastí. Četné nepřesnosti plynou též z nerozpracovanosti metodiky datování hradištní keramiky, která vždy bude představovat hlavní nálezovou masu, z níž bude nutné vycházet při časovém zařazování zkoumaných lokalit. Neaplikuje se důsledně propracovaná metodika povrchového průzkumu.

Není dosud v úplnosti vykopána ani jedna zemědělská osada, ať už z časněslovanského starohradištního, velkomoravského či těsně povelkomoravského období. Bylo by žádoucí, aby v každé části ČSSR byla prozkoumána aspoň jedna taková osada, lépe však několik, v odlišných geografických podmínkách. Velkou nadějí v tomto ohledu představuje sídliště v Březně, v Sadech a též výzkum některých areálů z Břeclavi-Pohanska.

Při výzkumech by měla být věnována větší pozornost nálezům rostlinných semen a pecek. Ve větším rozsahu by mělo být zabezpečeno studium osteologického a paleobotanického materiálu, které je dnes samozřejmým požadavkem, ale jeho realizace je nesnadná.

Užitečné by bylo nové zpracování slovanských obytných a hospodářských staveb z venkovských sídlišť na našem území, jejich srovnání se stavbami z hradišť a z jiných slovanských zemí. Tak by se mohlo dospět i k řešení podílu a úlohy hradišť v zemědělské výrobě.

Většina naznačených úkolů, jejichž výčet by bylo možné rozšířit a které se s postupující prací rozrostou, je dlouhodobá. Nezbyvá však nic jiného než pustit se do jejich řešení, máme-li posunout vpřed bádání o slovanském zemědělství 6.–10. stol. na našem území. Bez výraznějších výsledků v této oblasti nebude totiž možné v úplnosti a v dostatečné hloubce vyřešit problémy naznačené v úvodu.

Poznámky

- 1 L. Niederle, *Slovanské starožitnosti. Život starých Slovanů*. III/1, Praha 1921, 9–23; 92–113.
- 2 *Magnae Moraviae Fontes Historici III*, Brno 1969, 15–18.
- 3 *Magnae Moraviae Fontes Historici III*, Brno 1969, 410–420.
- 4 J. Filip, *Staroslovanské zemědělství na území Československa*, *Český lid* 4, 1949, 194–199.
- 5 M. Beranová, *Zemědělství v Čechách na počátku feudalismu*, *AR* 15, 1963, 471–483.
- 6 J. Kudrnáč, *Staroslovanské obilnářství v českých zemích*, *PA* 49/2, 1958, 478–496.
- 7 A. Habovštiak, *Poľnohospodárstvo na Slovensku v 9.–11. stor.*, *O počiatkoch slovenských dejín*, Bratislava 1965, 55–80.
- 8 Přehled těchto prací srov. u M. Beranové, *Evropské zemědělství v archeologii*, *Archeologické studijní materiály* 7, Praha 1969; z pozdějších prací srov. též, *The Raising of Domestic Animals among Slavs in Early Middle Ages according to Archaeological Sources*, *VPS* 6, 1966, 153–196 a jiné zde citované práce. Pro mladší období 10.–15. stol. jsou nejdůležitější studie Z. Smetánky, *Současný stav archeologického výzkumu hmotné kultury zemědělských osad X.–XV. století v Čechách*, *ČsČH* 13, 1965, 239–268 a M. Štěpánka, *Osídlení a zemědělská výroba v českých zemích v 10.–13. století*, in: J. Poulík a kol., *Počátky českého státu, Sborník příspěvků*, Praha, 1973, 20–42.
- 9 VI. celostátní konference k problematice historické archeologie; byla zaměřena na zemědělskou výrobu 11.–15. stol. na území ČSSR.
- 10 B. Novotný, *Hromadný nález hliněných votivních symbolů ze slovanského knížecího hradu u Mikulčic*, *PA* 57/2, 1966, 649–685.
- 11 Leo, *Taktika*, XVIII, 104.
- 12 L. Havlík, *Tři kapitoly z nejstarších česko-polských vztahů*, *Slovanské historické studie* 4, 1961, 9–12.
- 13 M. Beranová, *K problematice latenských tradicij, provincialnorimských vlijanij i germanských vlijanij na drevněslavjanskoje zemledělje*, *VPS* 3, 1960, 169–187.
- 14 J. Zeman, *Zu den chronologischen Fragen der ältesten slawischen Besiedlung im Bereich der Tschechoslowakei*, *AR* 18, 1966, 161, obr. 61 (mapa).
- 15 I. Pleinerová, *Germanische und slawische Komponenten in der altslawischen Siedlung Březno bei Louny*, *Germania* 43, 1965, 121–138; V. Hrubý, *Sídliště z pozdní doby římské ve Zlechově*, *AR* 19, 1967, 643–657.
- 16 F. C. Friedrich, *Staroslovanský hromadný nález v Letech u Dobřichovic*, *OP* 13, 1946, 39n.
- 17 Objasnění jednotlivých zemědělských systémů viz u M. Beranové, *K otázce systému staroslovanského zemědělství*, *PA* 61/1, 1962, 196–201.
- 18 J. Filip, *ČL* 4, 1949, 194; J. Kudrnáč, *PA* 49/2, 1958; 478–496; též, *Otázka velikosti zázemí . . .*, *AR* 14, 1962, 693–697; M. Beranová, *PA* 53/1, 1962, 200.
- 19 M. Beranová, *AR* 15, 1963, 479–480.
- 20 Mapa depotů u B. Novotného, *Depots von Opfersymbolen als Reflex eines Agrarkultes in Großmähren und im wikingischen Skandinavien*, *PA* 60/1, 1969, 206, obr. 4.
- 21 Podle A. Šmerkové, *Starohradištní a středohradištní depoty na území ČSSR*, Brno 1974, sem. práce.
- 22 M. Beranová, *Počátek pluhu na československém území*, *AR* 10, 1958, 324–330.
- 23 M. Beranová, *Hromadný nález orebného náradí ze Smolnice*, *PA* 59/2, 1968, 540.
- 24 M. Beranová, *Slovanské žňové nástroje 6.–12. stol.*, *PA* 48, 1957, 99–117.
- 25 J. Štelcl–J. Malina, *Anwendung der Petrographie in der Archäologie*, Brno 1970, 68; V. Štěpánová, *Žernovy ze slovanského hradiště Pohanska u Břeclavi*, dipl. práce, Brno 1973.
- 26 V. Hrubý, *Staré Město, velkomoravský Velehrad*, Praha 1965, 240–242.
- 27 L. Skružný, *Pekáče, jejich výskyt, funkce a datování*, *PA* 55, 1964, 370–391.

- 28 J. Herrmann, Die Ergebnisse der Ausgrabungen im slawischen Burgwall Tornow, Kr. Calau, AuF 8, 1963, 151–154.
- 29 M. Beranová, K otázce používání obilních jam v pravěku, AR 17, 1965, 544–548.
- 30 J. Kudrnáč, Skladování obilí v jamách-obilnicích, VPS 2, 1958, 233–252.
- 31 J. Kudrnáč, PA 49/2, 1958, 478–496; týž, Rekonstrukce přirozené krajiny . . . , PA 52, 1961, 609–615.
- 32 J. Kudrnáč, PA 49/2, 1958, 478, obr. 1.
- 33 Z. Smetánka, Slovanské sídliště v Bylanech u Kutné Hory, AR 17, 1965, 358.
- 34 D. Bialeková, Nové včasnოსlovanské nálezy z juhozápadného Slovenska, SIA 10/1, 1962, 123, obr. 34.
- 35 A. Habovštiak, O počiatkoch slovenských dejíh, 65, pozn. 47; B. Chropovský, Die großmährische Periode in der Slowakei, Das Großmährische Reich, Praha 1966, 62 (mluví o 15 obilnicích na Martinském vrchu v Nitře).
- 36 V. Hrubý, Staré Město, velkomoravský Velehrad, 148–154; týž, AR 19, 1967, 644 (14 obilnic); dle zápisů odborných komisí v Sadech.
- 37 J. Hoferková, Středohradištní venkovská sídliště, Brno 1965, dipl. práce, 64, tab. 85.
- 38 B. Dostál, Břeclav-Pohansko IV, 87–92; tab. 28 : 1; 30 : 2; 35 : 3
- 39 V. Hrubý, Staré Město, velkomoravský Velehrad, 152.
- 40 Z. Dohnal, Užiték rostliny a jejich upotřebení na slovanském hradišti v Klučově u Českého Brodu, PA 49/2, 1958, 499–511; Z. Tempír, Archeologické nálezy zemědělských rostlin a plevelů v Čechách a na Moravě, Vědecké práce CSAZV 8, 1968, 15–88; týž, Archeologické nálezy zemědělských rostlin a plevelů na Slovensku, Agrikultúra 8, 1969; E. Hajnalová, Príspevok k štúdiu, analýze a interpretácii nálezov kultúrnych rastlín na Slovensku, SIA 21/1, 1973, 211–218.
- 41 J. Poulik, Velkomoravské Mikulčice, Brno 1970, 9; E. Opravil, Rostliny z velkomoravského hradiště v Mikulčicích, Praha 1972; týž, Předběžné výsledky analýzy rostlinných zbytků z výplně říčního koryta z Mikulčic, Přehled výzkumů 1972, 53–55; M. Beranová, Der Obst- und Weinbau bei den Slawen im frühen Mittelalter nach der archäologischen Quellen, VPS 7, 1972, 207–241.
- 42 V. Frolec, Das Rebmesser in den tschechischen Ländern, VPS 7, 1972, 243–273.
- 43 D. Bialeková, SIA 10/1, 1962, 140–141 (na Slovensku celkem 17); V. Goš, Slovanské osídlení Moravy do 8. stol., Brno 1964, dipl. práce (uvádí na Moravě 11 sídlišť; dnes se jejich počet zvýšil o Mikulčice a Pohansko); J. Poulik, Staří Moravané, 34; J. Sláma, Příspěvek k vnitřní kolonizaci raněstředověkých Čech, AR 19, 1967, 433n., zejména obr. 132 na str. 435.
- 44 B. Chropovský, Slovensko na úsvite dejín, Bratislava 1970, 47, 129; týž, Das Großmährische Reich, 75.
- 45 D. Bialeková, SIA 10/1, 1962, obr. 27.
- 46 D. Bialeková, Záchraný výskum slovanských sídlisk v Nitrianskom Hrádku a v Benešově, okr. Šurany, SIA 6/2, 1958, obr. 2 na str. 390.
- 47 J. Poulik, Staří Slované, 34, obr. 14.
- 48 J. Eisner, Sídlíště ze starší doby hradištní v slovenském Pomoraví, PA 42, 1939–46, 94–105, obr. 1 na str. 95; sídlíště z Děvínské Nové Vsi souvisí se sídlíštěm u Děvínského Jazera – srov. L. Kraskovská, Slovanské sídlisko pri Devínskome Jazere, SIA 9, 1961, 391–403, obr. 1 a 8.
- 49 I. Pleinerová, Výzkum osady z doby stěhování národů a z doby slovanské v Březně u Loun, AR 17, 1965, 495–500, 509–529; táž, Poznatky a problémy výzkumu v Březně, AR 19, 1967, 660–661; táž, Germania 43, 1965, obr. 1; táž, Druhá předběžná zpráva o výzkumu sídlišť z doby stěhování národů a slovanského období v Březně, AR 23, 1971, obr. 8 na str. 709.
- 50 Die Slawen in Deutschland, Berlin 1970, 126–127, Abb. 51, 52.
- 51 V. Hrubý, AR 19, 1967, 644.
- 52 Středohradištní sídlíště u Kojic a Bylan poskytla jen několik jam a kúlových jamek – Z. Smetánka, Osada z doby hradištní u Kojic ve východních Čechách, AR 15, 1963, 29–44; týž, AR 17, 1965, 358–367.
- 53 I. Pleinerová, AR 23, 1971, 709–710.
- 54 Dle protokolů odborných komisí z let 1973–1974.
- 55 D. Bialeková, SIA 6/2, 1958, obr. 2, 12; V. Vendtová, Výskum v Slovenských Ďarmotách roku 1962, AR 16, 1964, 363–368; S. Šiška, Slovanské sídliskové objekty v Hnojnom, okres Michalovce, AR 16, 1964, 379–394; V. Vendtová, Slovanské osídlenie Pobedima a okolia SIA 17/1, 1969, 215.
- 56 B. Chropovský, Vývoj a stav archeologického výzkumu doby velkomoravskej, SIA 19/2, 1971, 589–590.
- 57 B. Chropovský, Das Großmährische Reich, 62.

- 58 J. Kudrnáč, Klučov, staroslovanské hradiště ve středních Čechách, Praha 1970, 179, plán na příloze D.
- 59 V. Hrubý, Staré Město, velkomoravský Velehrad, obr. 6, 10, 14, 18, příloha C.
- 60 B. Dostál, Velkomoravské hradisko Břeclav-Pohansko. Deset let archeologických výzkumů. VVM 22, 1970, obr. 10.
- 61 Z. Smetánka, CsCH 13, 1965, 249–250.
- 62 J. Poulik, Staří Moravané, 38.
- 63 V. Hrubý, Staré Město, velkomoravský Velehrad, obr. 6, 14.
- 64 Tamější zjištění v lesní školce a v areálu žárového pohřebiště jsou zčásti patrné na obr. 8 a 10 v studii B. Dostála, VVM 22, 1970.
- 65 V. Hrubý, Velkomoravská města a velmožské dvorce, Referáty Liblice 1960, I. 96–108.
- 66 B. Dostál, K otázce velmožských dvorců u Slovanů, PA 61/1, 1970, 274–277; týž, Ein slawischer Herrenhof des 9. Jahrhunderts in Břeclav-Pohansko (Mähren), Berichte über den II. Internationalen Kongreß für slawische Archäologie, Bd III, Berlin 1973, 299–306.
- 67 B. Dostál, Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec. Brno 1975.
- 68 G. Behm, Eine spätslawische Siedlung bei Berlin-Kaulsdorf, PZ 32/33, 1941/42, 260n.
- 69 A. Ruttkay, Výskum včasnostredovekého opevneného sídla v Ducovom, o. Trnava, AR 24, 1972, 130–139, 217–220; týž, Druhá fáza kostolného cintorína na Kostolci pri Ducovom, Zaniklé stredoveké vesnice v ČSSR 2, Uh. Hradiště 1973, 29–48; týž, Zur Fortsetzung der großmährischen Architektur in der Slowakei im 10.–11. Jahrhundert, Berichte über den II. IKSA, Bd. III, Berlin 1973, 467–473.
- 70 D. Bialeková, SIA 10/1, 1962, 124; V. Hrubý, Staré Město, velkomoravský Velehrad, 119; I. Borkovský, Obytné stavby slovanské v nových archeologických objevech, ČL 41, 1954, 59–60.
- 71 J. Kudrnáč, Die slawische eingetieften Wohnstätten, VPS 6, 1966, 197–221; P. Donat, Zur Nordausbreitung der slawischen Grubenhäuser, ZfA 4, 1970, 250–269; A. V. Uspenskaja, Drevnerusskoje krestjanskoje žilišče po materialam selišč, Slavjaně i Rus, Moskva 1968, 194–199; P. A. Rappoport, Die ostslawische Wohnbauten des 6.–13. Jh. in der Waldsteppenzonen, ZfA 6, 1972, 228–239.
- 72 B. Dostál, Typy slovanských sídlištních objektů z Břeclavi-Pohanska, SPFFBU E 12, 1967, 95.
- 73 V. Hrubý, AR 19, 1967, 653.
- 74 V. Hrubý, Staré Město, velkomoravský Velehrad, obr. 47 : 3.
- 75 V. Vendtová, SIA 17/1, 1969, 141–142, obr. 18 (obj. 2,3).
- 76 D. Bialeková, SIA 10/1, 1962, 118, obr. 41.
- 77 J. Kudrnáč, Klučov, příloha D, obj. 17, 19.
- 78 I. Pleinerová, AR 23, 1971, 707, obr. 7.
- 79 S. Šiška, AR 16, 1964, 388; L. Kraskovská, SIA 9, 1961, 395–396, obr. 7; V. Vendtová, SIA 17/1, 1969, 193; B. Dostál, Břeclav-Pohansko IV, 43–46; I. Pleinerová, AR 23, 1971, 708.
- 80 J. Eisner, Děvínská Nová Ves, 341, tab. V–VII; J. Pástor, Staroslovanské zemnice v Sopotu, AR 9, 1957, 827–830; B. Dostál, Břeclav-Pohansko IV, 43–46.
- 81 W. Szymański, Archeologia Polski 14, 1969, 228.
- 82 V. Hrubý, Staré Město, velkomoravský Velehrad, 141–144.
- 83 S. Šiška, AR 16, 1964, 389, obr. 120.

Zusammenfassung

Die Landwirtschaft auf dem Gebiet der heutigen ČSSR im 6.–10. Jahrhundert

Die Landwirtschaft bot den auf unserem heutigen Staatsgebiet im 6.–10. Jahrhundert wohnenden Slawen mit Ackerbau und Viehzucht die entscheidende Existenzgrundlage. Ihre sonstige unmittelbar auf den Lebensunterhalt gerichtete Tätigkeit – Jagen, Fischen, Bienenzüchten und Sameln – hatten nur zusätzlichen Charakter. Mit der Entfaltung der Produktionskräfte und der Größe des Mehrproduktes in der Landwirtschaft hingen die Entwicklung des Handwerks und Handels, die Entstehung städtischer Gebilde, die Vertiefung der Besitz- und Klassendifferenzierung der Gesellschaft und die Entstehung frühfeudaler Staatsgebilde zusammen.

Die schriftlichen Quellen über die Landwirtschaft der Slawen seit dem 6. Jahrhundert (teilweise auch aus älteren Zeiten) hat L. Niederle¹ zusammengefaßt. Berichte, die sich auf unsere Gebiete beziehen, sind allerdings bescheiden und kommen aus späteren Zeiten.

Eine Charakteristik der landwirtschaftlichen Produktion im 6.–10. Jahrhundert auf dem Gebiet der heutigen ČSSR kann man daher nur nach archäologischen Quellen, genauer gesagt: nach Daten bringen, die aus archäologischen Forschungen kommen und von Archäologen, aber auch von Paläobotanikern, Paläozoologen, Ökologen und anderen Fachleuten gewertet wurden.

Die herrschende Stellung der Landwirtschaft bei den Slawen

Ein genaues Bild des Wirtschaftens der Slawen, die im Verlauf des 5.–6. Jahrhunderts auf unser Gebiet gekommen sind, besitzen wir nicht. Nach Funden tönerner Motivgegenstände (Statuetten von Vierfüßern – Rindern, Pferden, Stierköpfen – Vögeln, Sätteln, menschlichen Gestalten, Bogen usw.) im Fundus der unverzierten Keramik aus dem 5. Jahrhundert und der ersten Hälfte des 6. Jahrhundert in Mikulčice wurde die Ansicht ausgesprochen, die expandierenden Slawen hätten das Leben von Hirten und Bauern geführt, über berittene militärische Gefolgschaften verfügt usw. – eine Ansicht, die dafür sprach, daß die Landwirtschaft bei ihnen keine entscheidende Rolle gespielt hat. Dem würde auch der Bericht Kaiser Leos aus dem 6. Jahrhundert entsprechen, daß sich die auf den Balken kommenden Slawen nur ungern mit Bauernarbeit befassen und einer freieren Lebensweise huldigen. Sowohl die archäologischen Funde als auch der schriftliche Bericht erfassen offenbar eher die Lage bei militärisch organisierten Komponenten der Gesellschaft und sind für die Lebensweise der ganzen Population kaum typisch.

Die slawischen Siedler, die sich noch nicht ganz von den urgemeinschaftlichen Organisationsformen des Sippen- und Gemeindegutverbandes befreit hatten, mußten sich während der kritischen Zeitabschnitte der Wanderungen, in denen es zu untypischen Wirtschaftsformen kommen konnte, auf landwirtschaftliche Quellen der Ernährung einstellen. Die Slawen waren ja schon in ihrer Urheimat Landwirte gewesen und ihre Expansion läßt sich im Zusammenhang mit ihrer Wirtschaftsweise und sozialökonomischen Änderungen ihrer Gemeinschaft begreifen.

Das *Landwirtschaftssystem* der im 6.–7. Jahrhundert in unseren Gebieten sitzenden Slawen ist ebenfalls unbekannt. Es fehlen Funde von Getreidefrüchten und beigemischten Unkräutern, nach denen man auf die Zeit der Aussaat schließen könnte. Das einzige Depot aus Lety, das auch Landwirtschaftsgerät enthält, bietet nur geringe Vorstellungen über das Niveau der landwirtschaftlichen Technik, die übrigens für die Bestimmung des Anbausystems nicht ausschlaggebend ist. Die Kontakte der zugewanderten Slawen mit der älteren Bevölkerung sprechen dafür, daß das älteste Brandrodesystem kaum ausschließlich gangbar war, weil die Slawen Boden in Besitz nahmen, der seit jeher (vom Neolithikum an) landwirtschaftlich exploitiert worden war. Deshalb scheint die Verwendung der langfristigen Brachfelderwirtschaft, die stellenweise in die Zweifelderwirtschaft übergang, wahrscheinlicher zu sein. Ob diese Landwirtschaftsform mit einer teilweisen Verschiebung der Sitze verbunden war, wie die geringe Fundzahl in frühslawischen Behausungen und größere Menge der in geringen Entfernungen voneinander liegenden frühslawischen Siedlungen und (meist kleinen) Gräberfelder vermuten läßt, kann man nicht eindeutig entscheiden. Die Brandrodewirtschaft kam natürlich bei der schrittweisen Ausdehnung der Siedlungsökumene zum Zuge, in deren Verlauf sich die Urlandschaft in eine Kulturlandschaft verwandelte.

Für die Zeit des 8.–10. Jahrhunderts, aus der eine beträchtliche Menge landwirtschaftlichen Geräts bekannt ist, vor allem in Depots, die für den Fortschritt der landwirtschaftlichen Technik sprechen, und auf Grund der ersten Ergebnisse des Studiums der Unkräuter, hat man ursprünglich die laufende Verbreitung der Zwei- und Dreifelderwirtschaft erwogen. M. Beranová ist jedoch nach dem eingehenden Studium der Ackergeräte (vorwiegend Hakenschleifpflüge), der Unkrautpflanzen (die für das ganze 8.–9. Jahrhundert das Vorkommen neu gewonnener Felder auf altem Siedlungsgebiet beweisen) und des Viehstand (der relativ hoch war und eine Menge geeigneter Weideflächen voraussetzte) zur Ansicht gelangt, daß wir das frühmittelalterliche Landwirtschaftssystem der in unseren Gebiet sitzenden Slawen eigentlich nicht kennen; zwar sei der Wechsel von Wintersaat, Sommersaat und Brache offenbar bekannt, aber nicht regelmäßig und für das ganze Dorf verbindlich gewesen und habe auf dem Großteil des bebauten Bodens kaum dominiert. Vielleicht wurden aber auf diese Weise nur naheliegende Felder bestellt, während auf entfernten Grundstücken eher die Brachfeldwirtschaft betrieben wurde – kurz gesagt: das kollektive Dreifelderwirtschaft hat nicht dominiert. Es handelte sich also um eine freie Kombination verschiedener Landwirtschaftssysteme. *Die landwirtschaftliche Technik* beurteilt man vor allem nach den rund fünfzig Depots eiserner Gegenstände, die auf unserem Boden bisher entdeckt wurden. Fünf davon gehören in die altburgwallzeitliche Periode (Lety, Gajary I, II, Moravský Ján, Prachov), sechs werden in den Rahmen des 8.–9. Jahrhunderts (Brankovice, Ivanovice, Oslavany, Semice, Smolenice, Hrádek) und

mehr als dreißig in die mittlere Burgwallzeit datiert (9.—erste Hälfte des 10. Jahrhundert). Die Landwirtschaftsgeräte stehen in diesen Fundkomplexen vor Gebrauchsgegenständen, Handwerksgerät, Waffen und Geschirr absolut an erster Stelle. Es führen die Sichel (rund 70), dann kommen Sensen (fast 30), Pflugscharen (ebenfalls rund 30), Pflugmesser (15), große und kleine Hauen (mehr als 10) und Winzermesser (3). Bei Einrechnung der Sichel-funde aus Gräbern würde sich die Proportion ihrer Vertretung markant erhöhen, was für die vereinzelt Funde von Landwirtschaftsgerät in Siedlung kaum gelten kann.

Das Vorkommen asymmetrischer Pflugscharen und Pflugmesser in den Funden des 8.—9. Jahrhunderts führte M. Beranová zur Ansicht, daß man schon damals in Teilen unserer Gebiete (Mähren und die Slowakei) den leichten Pflug zu verwenden begann. Sie nimmt aber an, daß er in der Landwirtschaftstechnik keine entscheidende Rolle spielte und daß man mit ihm nur seichte Ackerfurchen ziehen konnte, ähnlich wie mit dem üblicher Hakensleifpflug mit sehr kleinen Pflugscharen. Man verwendete auch schon technisch ausgereifere Hakenpflüge mit Pflugmesser und zwei Pflugreuten, aber nicht vorwiegend. Wenn hinreichend Ackerboden zur Verfügung stand, den man längere Zeit ausruhen lassen konnte, war das seichte Ackern mit einfacheren Pflügen günstiger und ertragreicher als das Ackern mit schweren und unvollkommenen Pflügen. Der längere Zeit ausgeruhte Boden bot höhere Ernteerträge, war weniger verunkrautet und bereitete bei der Bestellung weniger Arbeit.

Die Kenntnisse über Erntegeräte, ob wir nun an Getreidesicheln oder kurze beim Grasmähen verwendete Sensen denken, die bei dem Anlegen von Futtermitteln für die Winterhaltung des Viehs eine Rolle spielten, stützen sich nur auf vermehrte Fundzahlen, nicht aber auf neue Qualitäten.

Weitergekommen ist man bei dem Studium der Mühlsteine, dank den petrographischen Untersuchungen des Teams J. Štelc's, die bereits bemerkenswerte Ergebnisse gebracht haben. Die zweifellos interessante Erkenntnis V. Hrubý's, man habe Kornwischer noch in der Burgwallzeit verwendet, wurde vorläufig aus anderen Fundstätten nicht bestätigt, was allerdings auch auf den Forschungsstand zurückgehen kann.

Bei den Lehmwannen, in deren Typologie und Datierung es seit der Zeit, als L. Skružný sie bearbeitet hat, zu keinen Änderungen gekommen ist, zieht man heute in erhöhtem Maß Zusammenhänge mit der Lagerung und dem Trocknen von Getreide in Betracht, besonders nach den Entdeckungen J. Herrmanns in Tornow.

Was die Getreidelagerung in Getreidegruben anbelangt, läßt sich, von bestimmten Zweifeln abgesehen, kaum etwas den Folgerungen zufügen, die J. Kudrnáč aus ihrem Studium gezogen hat.

Getreide und andere landwirtschaftliche Bodenfrüchte

Aus ländlichen Bauernsiedlungen gibt es ebenso wenige Funde von Getreide und anderen Bodenfrüchten wie aus anderen Siedlungstypen der behandelten Zeitspanne. Mit ihrer Untersuchung befassen sich systematisch Z. Tempír, Z. Dohnal und E. Hajnalová. Zur Verfügung stehen Funde aus Březno, Děvínská Nová Ves, Klučov, Bylany, Pobedim, Nitra, Bojnice, Zemplín, Dévin, Staré Město und Mikulčice. Belegt ist Weizen (7×), Gerste (5×), Hirse (5×), Roggen, Hafer, Erbse, Wicke (je 3×), vereinzelt Klee, Linse, Saalweide und Hanf. Aus Mikulčice werden Gurkensamen, Kerne von Pflaumen, Zwetschken, Pfirsichen und Weinreben gemeldet. Der Weinbau wird im Milieu großmährischer Siedlungen auch von Winzermessern belegt. Sammenfunde der Kulturpflanzen werden von Unkrautsamen begleitet, die bei Untersuchungen historischer Landwirtschaftssysteme besonders wichtig sind.

Die Wertung dieser eher illustrativen als systematischen Funde ist Sache der Spezialisten. Vom Standpunkt des Archäologen kann ich nur sagen, daß man ihnen gebührende Aufmerksamkeit widmen sollte, bin mir aber dessen bewußt, daß dies erhöhte Kosten, mehr Arbeitskräfte und Einrichtungen erfordern müßte.

Die Landwirtschaftssiedlungen und ihre Grundrisse

Die rund fünfzig frühslawischen, auf unserem Staatsgebiet registrierten Siedlungen (Teilaufstellungen existieren nur für Mähren und die Slowakei, aus Böhmen werden nur Orientierungsdaten veröffentlicht), waren landwirtschaftliche Siedlungen. Die Landwirtschaft spielte offenbar auch in altburgwallzeitlichen und großmährischen Dorfsiedlungen eine wesentliche Rolle, man kann aber nicht ausschließen, daß handwerkliche, geschäftliche, militärische und andere Funktionen manchmal ebenfalls an Bedeutung gewonnen haben. Die künftige Erforschung dieser Siedlungen wird sicher konkretere Vorstellungen bringen.

Vorläufig entscheidet die Tatsache, daß ungeschützte ländliche, sei es rein landwirtschaftliche oder Siedlungen, die auch andere Funktionen annahmen, bisher meist nur aus

unsystematischen Oberflächenerkundungen oder kleinen Rettungsforschungen bekannt sind, in deren Verlauf wenige, oft untypische Objekte freigelegt wurden, so daß wir über den Siedlungsgrundriß der frühslawischen oder großmährischen Siedlungen nicht genau informiert sind.

Wenn wir also mit Recht feststellen, daß die Untersuchungen ungeschützter Siedlungen aus dem 6.–10. Jahrhundert unzureichend sind, taucht die Frage auf, ob nicht die relativ intensive Erforschung der Burgwälle neue Erkenntnisse über dörfliche Siedlungen bringen kann. Die meisten Burgwälle sind nämlich erst im Laufe des 9. Jahrhunderts entstanden und bei ihrer Untersuchung werden frühslawische und mittelburgwallzeitliche Objekte erfaßt.

Eine landwirtschaftliche Siedlung stellt eigentlich das Siedlungsareal der Vorburg Klučov dar, wo 10 von den insgesamt 13 festgestellten Wohngruben und 15 aller 61 Getreidegruben lagen; die Befestigung der Vorburg überdeckte einen Teil der Wohngruben und es handelte sich in der älteren Phase eigentlich um eine ungeschützte Siedlung. Auch einige Siedlungen im Areal von Staré Město bezeichnet V. Hrubý als landwirtschaftlich (Teile der Siedlung I und III, Siedlung II, VII, VIII); Bestandteile des befestigten Stadtareals wurden sie oft erst an der Neige ihres Bestehens. In Pohansko bei Břeclav kommen der bei der Erforschung des dortigen großmährischen Magnatenhofes erfasste Teil einer frühslawischen Siedlung und ein weiterer Abschnitt der im Jahr 1974 bei einer Baumschule entdeckten frühslawischen Siedlung einwandfrei aus der Zeit vor der Gründung des Burgwalls. Auch einige mittelburgwallzeitliche Objekte können aus dieser Zeit stammen. Die Grundrisse der erfaßten Teile frühslawischer und großmährischer Siedlungen weisen darauf hin, daß es sich in beiden Perioden um den Typ der Dorfplatzsiedlung handeln konnte; vor Beendigung der Untersuchungen wäre aber eine eindeutige Erklärung vorzeitig.

Man darf also zusammenfassen, daß die Forschungen für das 6.–10. Jahrhundert den Grundrißtyp der Dorfplatzsiedlung nachgewiesen haben, zu dem im 8.–10. Jahrhundert der Haufen- und Reihendorftyp getreten ist. Die Gültigkeit dieser Behauptung wird allerdings von dem unzureichenden Umfang der Forschungen geschmälert.

Die Unterscheidung der Gehöfte im Rahmen des gesamten Dorfgrundrisses ist für das 6.–10. Jahrhundert problematisch. Bei den veröffentlichten Dorfgrundrissen (Březno, Siladice, Klučov, Bešenov) findet man neben Grubenhütten mit Heizvorrichtungen nur kleine Gruben (manchmal sind es Getreidegruben), aus deren Kombination sich die Gestalt des Gehöftes kaum rekonstruieren läßt. Auch die Vorstellung eines aus 2–3 knapp beieinander liegenden Wohngrubenhütten (Klučov, Siladice, Březno) bestehenden Anwesens scheint unvollständig zu sein; eher bietet sich die Vermutung an, es habe sich um den Wohnteil des Anwesens einer Sippe gehandelt.

Magnatenhöfe

Mit der Frage der landwirtschaftlichen Produktion und der landwirtschaftlichen Gehöfte hängt auch die Frage nach den Magnatenhöfen zusammen, mit der sich bei uns im Rahmen der großmährischen Periode als erster V. Hrubý befaßt hat. Es scheint, als wären die Magnatenhöfe im 9.–10. Jahrhundert eine der Formen des frühfeudalen Sitzes gewesen, der untrennbar mit dem Wirtschaftsanwesen des Magnaten, dem Kern seines Großgrundbesitzes, in Verbindung stand. Das klassische Beispiel eines solchen, in vieler Hinsicht mit der karolingischen curtis vergleichbaren Hofes gelang es in Pohansko bei Břeclav zu erforschen. Es handelte sich um einen viereckigen, mit einer Holzpalisade umzäunten Siedlungskomplex, der eine Fläche von 1 ha einnahm, mit Kirche und Friedhof, dessen Gräber sehr verschieden ausgestattet waren; das Areal des eigentlichen Sitzes war abgesondert und der umfangreichere Wirtschaftsteil setzte sich über die Palisade hinaus fort. Im ganzen befanden sich im Raum des Gehöftes und in seiner engsten Nähe (und funktionellem Zusammenhang) gegen 60 Objekte, abgesehen von einigen Gruben (weitere 50 Objekte standen in einem anderen Zeitkontext – sie waren durchwegs frühslawisch). Während außerhalb des Sitzes vorwiegend eingetiefte Bauten mit Wohn-, Wirtschafts- und Werkstattcharakter standen, gab es innerhalb fast nur oberirdische Objekte – neben den untermauerten Blockwerkbauten mit Mörtelfußböden und verschiedenartigen Heizeinrichtungen des eigentlichen Sitzes große Pfostenbauten spezifischer Konstruktion mit Flechtwerkwänden im Wirtschaftsteil. Ich beschränke mich hier darauf, auf die reiche konstruktive und funktionelle (wenn auch nicht immer klare und beweiskräftige) Differenzierung der Bauten hinzuweisen, ohne auf ihre Stratigraphie, die Entwicklungsphasen des Hofes usw. einzugehen, auf Fragen, die teilweise bereits veröffentlicht wurden und heute in monographischer Form zum Druck vorbereitet sind.

Die charakteristische Behausung der frühslawischen und großmährischen Periode ist die viereckige, 10–16 m² große Wohngrube, mit einem steingefügten Ofen in der Ecke und zwei Pfosten in der Mitte der gegenüberliegenden Wände (Březno, Břeclav-Pohansko, u. a.). Es existieren auch Varianten mit der Feuerstätte in der Ecke, ohne Pfostengruben (vor allem Nitr. Hrádok, Zlechov, Klučov, Brno-Líšeň), mit 4 Gruben in den Ecken (Zlechov, Siladice, Bešeňov) und auch mit 9 längs der Wände und in der Mitte liegenden Gruben (Siladice), wenn wir von den zahlreichen untypischen Fällen mit unregelmäßig angebrachten Gruben absehen.

Schon seit frühslawischen Zeiten erscheinen auch auf der Oberfläche des Geländes erbaute, wohl bloß in den Humus seicht vertiefte Häuser, die sich im Liegenden nur mit 2 kleinen Gruben nach den Dachpfosten, den Trümmern des Steinofens in der vorausgesetzten Ecke und angehäuften Küchenabfällen abzeichnen. So beschaffen ist das frühslawische Objekt 75 aus Břeclav-Pohansko und das großmährische Objekt 52 an derselben Lokalität. Ähnliche Fälle, allerdings mit der Feuerstätte in der Mitte, führt V. Hrubý aus Zlechov und, aus der großmährischen Zeit, in Staré Město an. Ohne Konstruktionselemente wurden diese Bauten im Horizont des 9. Jahrhunderts in Bašovce erfaßt. Zu dieser Gruppe oberirdischer, von vier Pfosten begrenzter Bauten gehört auch das Objekt 12 aus Siladice. Oberflächenbauten, die nur durch den seicht vertieften Wohnteil mit Steinofen und einigen weniger klar zu erkennenden Pfostengruben am Umfang des vorausgesetzten Baus vorgezeichnet sind, kennen wir aus Klučov und dem Horizont des 8.–10. Jahrhunderts in Březno.

Neben den viereckigen Wohngruben erscheinen schon seit der älteren Burgwallzeit ausgesprochen rechteckige Wohngruben (Hnojné, Děvinské Jazero, Pobedim, Bašovce, Břeclav-Pohansko, Březno), die sich in die großmährische Epoche fortsetzen; manchmal sind sie relativ klein, so daß es wären sie Bestandteile größerer oberirdischer Bauten gewesen, die keine Spuren hinterlassen haben. Auch ovale Wohngruben aus der älteren und jüngeren Burgwallzeit sind bekannt (Děvinská Nová Ves, Somotor, Břeclav-Pohansko – Obj. 66, 84 u. a.), die W. Szymański als zweiten Typ der Grubenbehausung bezeichnet und annimmt, sie seien nur auf polnischem Gebiet verbreitet gewesen.

Als Wirtschaftsobjekte werden beheizungslose Bauten bezeichnet, ob sie nun eingetieft sind oder über die Oberfläche ragen. Mit ziemlicher Sicherheit kann man als Ställe länglich rechteckige oder ovale eingetieftete Bauten mit rampenförmigen Eingängen, dunkler fettiger Ausfüllung und wenigen Funden bezeichnen, besonders dann, wenn sie Knochen umgekommener Tiere enthalten. Bestimmte Zweifel gelten in dieser Hinsicht bei der Auslegung von Schutzdächern und bloß durch Pfosten begrenzten Objekten.

Schluß

Meine Bemerkungen zur landwirtschaftlichen Produktion auf dem Gebiet der heutigen CSSR im 6.–10. Jahrhundert vermochten nicht einmal in der Aufzählung die volle Breite der Problematik zu erschöpfen und ich kann nur feststellen, daß die Quellen, nach denen man die betreffenden Fragen beantworten könnte, vielleicht mit Ausnahme der üblichen Landwirtschaftstechnik, noch immer unzulänglich sind.

Es fehlen klare Vorstellungen über das Siedlungsnetz in den einzelnen Abschnitten ländelager der Siedlungen im Hinblick auf Wasserläufe, Seehöhen, Bonitätsstufen usw. Es die entsprechenden Aufstellungen, Pläne und Karten. Die regionalen Untersuchungen sind ebenfalls unzureichend, sie könnten nur dann bessere Ergebnisse bringen, wenn man kleinere Gebiete langfristig und systematisch untersucht. Zahlreiche Ungenauigkeiten ergeben sich aus der noch nicht ausgearbeiteten Datierungsmethodik der Burgwallkeramik, die ja immer den Großteil der Fundmasse vorstellt und von der man bei der fehlen chronologischen Einreihung der untersuchten Lokalitäten auszugehen hat. Die Methodik der Oberflächenerkundung ist zwar ausgearbeitet, wird aber meist nicht folgerichtig eingehalten.

Bisher wurde noch keine einzige dörfliche Siedlung komplett ausgegraben, ob sie nun aus der frühslawischen, altburgwallzeitlichen, großmährischen oder nachgroßmährischen Zeit stammt. Es wäre angebracht, in jeder Region der CSSR mindestens eine solche Siedlung, besser natürlich mehrere in verschiedenen geographischen Bedingungen liegende Siedlungen komplett zu untersuchen. Große Hoffnungen erwecken in dieser Hinsicht die Siedlungen in Březno, Sady und manche Areale aus Břeclav-Pohansko.

Mehr Aufmerksamkeit sollte man auch den Funden von Pflanzensamen und Obststeinen widmen. Die Sicherstellung umfangreicher Studien des osteologischen und paläobotanischen Materials ist eine Selbstverständlichkeit, stößt aber noch immer auf Schwierigkeiten.

Nutzbringend wäre auch eine Neubearbeitung der slawischen Wohn- und Wirtschaftsbauten aus mittelalterlichen dörflichen Siedlungen unseres Staatsgebiets, ihr Vergleich mit Objekten aus Burgwällen und aus anderen slawischen Ländern. So könnte man auch zur Beantwortung der Fragen nach dem Anteil und der Rolle gelangen, die die Burgwälle bei der landwirtschaftlichen Produktion gespielt haben.

Der Großteil der angedeuteten Aufgaben, deren Zahl sich erweitern ließe und mit den fortschreitenden Aufgaben wachsen wird, ist nur langfristig zu bewältigen. Es bleibt nichts anderes übrig, als an sie entschlossen heranzutreten, wenn man die Erforschung der slawischen Landwirtschaft des 6.–10. Jahrhunderts auf dem Gebiet der heutigen CSSR höher führen will. Ohne markante Arbeitsergebnisse auf diesem Forschungsgebiet wird es nämlich kaum möglich sein, den in der Einleitung angedeuteten Fragenkomplex ausführlich zu beantworten.